

HUMAN FIGURE DRAWINGS IN THE DIAGNOSIS OF CHILD SEXUAL OFFENDERS. POTENTIAL AND LIMITATIONS OF METHOD IN PSYCHOLOGICAL FORENSIC EVALUATION*

Monika ZIELONA-JENEK

The Institute of Psychology, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Abstract

Human figure drawing is a psychological tool with a long tradition and a wide range of applications. As a diagnostic tool, though, it raises controversies related to its real potential and psychometric properties. This article first provides a summary of the literature on the limitations of the draw-a-man technique before presenting the results of research suggesting that the technique has potential with regard to investigations of the cognitive distortions of child sexual offenders. The article closes with some conclusions on the current use of drawings in psychological diagnosis for courts.

Key words

Human figure drawing; Cognitive distortions; Child sexual abuse; Psychological diagnosis; Forensic evaluation.

Received 17 December 2012; accepted 18 January 2013

1. Introduction

1.1. Human figure drawing as a method of psychological diagnosis

Human figure drawing as a diagnostic method in psychology has a long tradition and a wide range of application. To analyse the method in terms of how it can be used by psychologists requires familiarity with the fields involved and with the diagnostic traditions that have furnished the principles for the construction and modes of diagnostic conclusion of the many forms it has taken. The variations of this method include those that require subjects to draw only a human figure [8, 11, 19], to draw a figure in a specific situation, such

as “Me in the rain” [13], to draw several figures, such as the “Draw-A-Family” Test [1, 4] and to draw “Me among people” [18].

A historical review of ways in which psychologists have used the figure drawing method reveals that particular approaches to the tool have dominated in different periods [13]. Following an initial phase in the first half of the twentieth century of collecting and describing the features of drawings of various groups of people (children, adults, subject of clinical samples) scientists began to seek ways to convert the method into an objective test and thus to standardize the examination procedure and the evaluation and interpretation of the final product. It was at this time that the research strand begun by Goodenough [8], which involved applying figure drawing (Draw-A-Man Test) to the evaluation of a child’s mental development, became especially important. Investigations into the method continued over several decades and led to its

* The paper was presented during the “Conditions of Using Projection Methods in Psychological Diagnosis for Court Purposes” Conference, which was held on 16–17 November 2012 in Lublin.

modification [11] and standardization (in Poland in 1984 [12]).

Not long afterwards another strand appeared, which treated the method as a projective tool. Although Goodenough and Bender [13] had mentioned the possibility of using human figure drawings as a base for reaching conclusions about the features of a subject's personality or emotional and social functioning, the strongest interest in this field of research can be found since the works of authors such as Machover [19] or Hammer [10].

Two major approaches may be distinguished in the methods suggested by scholars for analysing the product, that is, the drawing of a human figure. In the first of these, detailed signs, such as the presence or absence of particular parts of the body or the particular form these take, are the raw material for interpretation. These signs are invested with meaning according to the psychological concept of personality adopted, which explains the subject's behaviour in the test in terms of the notions and precepts of a theory – usually one with a psychoanalytical background. This can be illustrated by the suggestions for interpreting drawings advanced by Machover or Hammer. One example involves interpreting tiny eyes as a sign that the subject has a reserved nature. This approach would appear to be closely related to the idiographic tradition of psychological diagnosis.

The other approach is a global one, in which the basis for interpretation and diagnostic opinion is the intensity of the appearance of particular indicators. Good examples here are the suggestions made by Goodenough and Harris in research into cognitive processes and by Koppitz [16] in research into social and emotional maladjustment.

Some methods of human figure drawing, including those proposed above by Goodenough and Harris, are based on the nomothetic approach to diagnosis. They enable the description of the features of the subject's functioning using universal scales in relation to empirical data and their distribution in a suitably selected comparison (standardising) group [28].

1.2. Controversies over the application of human figure drawing in psychological and forensic diagnosis

Human figure drawing, whose method has been applied by psychologists in many variations and fields, has aroused a number of controversies and the literature, with its extensive discussions of the method's real potential and of the extent to which it fulfils the criteria of a diagnostic psychological tool,

reflects this. Many of the objections that are raised to this technique concern its reliability and validity. It is argued that there is vagueness and a lack of precision in the descriptions of the diagnostic indicators (what should be considered a “large” or “small” fragment of a figure, for example?) and hence low coefficients of concordance between the assessments by different diagnosticians of the same drawings. The level of reliability seems to be highest for the global indicators and lowest in the case of the more detailed indicators, which is also related to the diagnostician's experience in applying the chosen system of evaluation [17, 29]. It is also contended that the relationships between the particular features of a drawing and the meanings assigned to them are inconsistent: the same meaning is adduced both when the feature concerned is present and when it is absent. In this way long legs or the lack thereof are both interpreted in terms of categories of the subject's autonomy and escapist tendencies. The method is further reproached for its lack of standardization, that is, for providing no empirical grounds for diagnostic conclusions in relation to the behaviour of a wider group of people.

The quality of a human figure drawing is influenced by a series of intra-psychical features (cognitive and emotional, permanent or situational) possessed by the subject, such as current needs. The existing data show, however, that the drawing the subject produces is also influenced by factors directly connected with the examination situation, such as the gender of the investigator [14]. These data undermine the validity of the tool. In this context the argument about the lack of a systematic body of empirical data concerning the relationships between features of drawings and subjects' personality traits seems justified. The only replicable data concern forming conclusions from a drawing about cognitive functioning: intelligence, cognitive maturity, artistic skills. The data concerning the emotional and social features remain controversial [15].

In this account of its features human figure drawing does not meet the requirements – set out by, among others, Bridges, Faust and Ahern [2] – for diagnostic tools used in forensic psychology. These include high validity and empirical evaluation both for the method as a whole and for its individual indicators. This factor is based on the strong and well-documented relationship between the result obtained by the subject and the aspect of their functioning under consideration. The second requirement is that the tool should have sufficient discriminative power to distinguish the subjects in the range of the phenomenon analysed, that is, to detect the presence of an important feature and determine whether it is intense enough to be significant.

Lastly, the tools used in this area of forensic psychology should have a high incremental validity, which significantly increases the probability of drawing accurate diagnostic conclusions based on the data collected.

In the light of the weaknesses mentioned above it would seem that applying the human drawing method to make diagnoses in forensic psychology is fraught with risk – if not downright invalid – as its critics, including Lilienfeld, Wood and Garb [17] claim. Their arguments, which concern insufficient or unverified psychometric properties, are analogous to those raised against other projective methods. At the same time, however, proponents of the use of drawings as a diagnostic tool point out their obvious advantages, such as their simplicity and the non-verbal indicators of the way the subject is functioning. It is the latter especially that would appear important in the process of making diagnoses in forensic psychology, including where the specific issues involved in child sexual abuse are concerned. Those accused of paedophilic acts do not participate in diagnostic meetings fully voluntarily. The court compels them to undergo the examination and refusal is interpreted as an attempt to conceal important information. It should be noted that in this situation subjects have a great deal of motivation to create a socially positive image of themselves. In this way they may be selective in the information they disclose in response to direct diagnostic questions and assume certain strategies in their responses to questions whose purpose they understand and can therefore manipulate [5, 26]. Obtaining the information essential to resolving the issue of potential sexual disorders is further hindered because this is an examination of a realm of a person's intimate functioning that is subject to social taboo. In this context the role of tools other than questionnaires becomes paramount.

2. Theoretical grounding and methodology

The conclusions presented above provide a platform for research into the usefulness of human figure drawing in the diagnosis of those functional properties of an individual which are significantly related to child sexual abuse. Their theoretical grounding lies in notions that point to the importance of information processing in sexual behaviour, including paedophilic behaviour [3, 9, 20, 21, 30, 31]. The theoretical models of cognitive distortion in which sexual offenders are posited as having specific forms of cognitive schemas of themselves and other people, which reflect a disordered, inadequate image of social relationships,

were deemed especially important for the issue under discussion. It was assumed that these schemas pave the way for distortions in processing information about interaction partners and, in effect, for behaviour incompatible with social norms, including sexual ones [22, 26]. Furthermore, based on research into people's perception of their own bodies and into self-image undertaken in other research contexts [24, 25] it was assumed that drawing might supply a useful diagnostic tool for those aspects of cognitive patterns which are difficult to verbalise or for those which can become distorted during verbalisation. A more detailed description of the theoretical foundations of the research may be found in Głowińska and Zielona-Jenek [7].

The first investigation, which was conducted according to the premises set out above [7], found a series of differences in the drawings of human figures between those made by paedophile offenders and those made by men from the control group. The differences included both the size and the presence or absence of particular elements in the figures. Although it was decided in the light of the results obtained that interpreting the perceived differences by reference to specific features of the human image in paedophile offenders was premature (see the analysis of alternative explanations in chapter 2.4.), the method's suitability was demonstrated and it was established that further research into its application would be worthwhile.

2.1. Organisation of the research

The research was carried out over the first six months of 2009 in cooperation with a team involved in a broader research project¹. The study encompassed men sentenced to imprisonment under article 200 or associated articles (201; 202 § 2–4) of the Penal Code and, as a comparison group, men from the general population. Both in the first examination [7], and in that presented below, pairs of similar age and education were selected during the analysis of the material. Material from subjects with CNS organic disorders or with mental retardation was excluded from analysis intelligence level was made. Drawings made by fifty-eight men were analysed during the second examination. Of these, half had been done by inmates and half by the control group. The inmate group was composed of men aged 21–62 ($M = 40.9$; $SD = 11.8$), and the control group of men aged 24–62 ($M = 39.23$; $SD = 12.34$). The structure of education in both groups

¹ The research with inmates of penitentiaries was carried out in cooperation with Professor Maria Beisert, the director of research project nr 261/B/H03/2007/23: Paedophilia: the origin and mechanism of the onset of the disorder.

was the same (four with primary education, fifteen with vocational education and ten with secondary education in both groups).

2.2. Tools

The researchers used the modified version of the draw-a-man method [33], which requires the subjects to make a series of drawings with the following requests: “draw a man” then, “draw a human person of the opposite sex”, “draw a child”, “draw a couple” and “draw a pair: an adult and a child”. The drawings were made on separate sheets of white A4 paper and the subjects had a set of twelve coloured pencils at their disposal. Initially, the drawings were evaluated by independent raters familiar with the use of a number of detailed indicators, such as the size of the drawn figures, the use of space on the sheet, the presence or absence of details and the colours applied. Based on the raters’ analyses collated during the examinations, a decision was taken to change the tool for the evaluation of the drawings. To this end a computer program for the digital analysis of drawing scans was prepared². This made it possible to obtain more detailed measurements of particular parts of a drawing: the measurement unit had now become a pixel rather than a centimetre and it was also possible to evaluate irregular surfaces in a more precise way which, in turn, helped in assessing the proportions of the figures. The indicators in the analysis included the size of the figures and their particular parts, their proportions, the presence or absence of details and the colours applied. Only fully drawn male and female figures were analysed; the simplified sketches – commonly known as stick man – were discarded.

2.3. Results

Both male and female drawings were analysed. Tables I and II show the results of comparative studies of drawings made by the men examined. The tables present only those results which differentiated the groups significantly. As with the first investigation, no significant differences were noted in the range of indicators, which included the size of the head, eyes, mouth, chest and waist; the hair, body proportions connected with the size of the eyes, mouth and hair;

the breadth of the chest, the length of the legs, the presence of selected parts of the head, such as ears, nose, mouth and eyes; parts of the torso, such as the waist, pelvis and genitalia; parts of the arms, such as the hands and forearms and parts of the legs, as well as the clothes and the colours applied.

There were features significantly different from those in the drawings made by the control group in the male figure drawings done by paedophile offenders. The male figures were generally smaller and the chosen parts of the body were also smaller: hand surface, torso height, breadth of hips and foot length. The analysis of body proportions also found significant differences. The offenders tended to draw male figures with a proportionally bigger head compared to the height of the figure, with a higher forehead compared to the height of the face, with a greater hair surface compared to head surface and with narrower hips compared to the waist. The male figures were more frequently without belts and eye pupils in the drawings done by the offenders.

The female figure drawings made by paedophile offenders were characterised by a proportionally smaller face in relation to the figure’s surface, smaller mouths compared to face and head surface, a proportionally shallower cleavage in relation to the torso height and smaller feet by comparison with the length and surface of the figure. The offenders drew eye pupils and breasts less frequently in female figures.

2.4. Interpretation of the results

As was the case with the first investigation, the results obtained enabled us to identify a series of statistically significant differences between human figure drawings made by paedophile offenders and those made by the men from the control group. It should be noted that the results of both comparisons are consistent with each other: the paedophile offenders generally drew smaller male and female figures that had a less prominent display of such body parts as eyes, hands and feet and, in women, of breasts.

The analysis of the body proportions of both the female and male figure drawings presented here yielded interesting results. In those made by paedophile offenders an atypical proportion was identified between the height of the head and the full body height, which was similar to the proportion found in a small child. It is worth noting that this proportion was also similar to that of a child, but less significantly so, in figures drawn by members of the control group. In female figure drawings the proportions were just the opposite. In this case the offenders drew figures with dispropor-

² The idea of using a computer program to analyse the drawings was the brainchild of Hubert Głowiński. The program was designed by Sławomir Jenk and by the author of this article as part of an internal grant from UAM Institute of Psychology nr IPs/3/11: Construction of a tool for the evaluation of cognitive disorders in paedophile crime offenders.

TABLE I. INTERGROUP DIFFERENCES IN QUANTITATIVE RATES OF MALE AND FEMALE FIGURE DRAWINGS

Drawing type	Indicator	Paedophile offenders, <i>n</i> = 29		Control group, <i>n</i> = 29		Test of significance of the differences
		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	
Male figure drawing	Drawing height	1388.86	597.26	1781.24	703.16	$t = 2.29$; $df = 56$; $p < 0.05$
	Figure height	1385.34	595.28	1781.14	703.14	$t = 2.341$; $df = 56$; $p < 0.05$
	Hand surface	4848.14	6545.72	10939.69	14883.49	$t = 2.018$; $df = 56$; $p < 0.05$
	Torso height	491.07	334.65	734.72	305.24	$t = 2.887$; $df = 56$; $p < 0.01$
	Hips breadth	272.93	180.97	368.14	146.65	$t = 2.201$; $df = 56$; $p < 0.05$
	Foot length	112.45	116.38	208.09	170.69	$t = 2.493$; $df = 58$; $p < 0.05$
	Hair surface to head surface proportion	0.25	0.16	0.16	0.15	$t = -2.285$; $df = 56$; $p < 0.05$
	Hips breadth to waist breadth proportion	1.03	0.25	1.16	0.15	$t = 2.273$; $df = 53$; $p < 0.05$
	Head height to figure height proportion	0.29	0.18	0.21	0.1	$t = -1.99$; $df = 56$; $p < 0.05$
Forehead height to face height proportion	0.25	0.08	0.19	0.11	$t = -2.034$; $df = 56$; $p < 0.05$	
Female figure drawing	Foot surface	5423.29	5890.84	12081.57	11209.03	$t = 2.832$; $df = 56$; $p < 0.01$
	Foot length	101.72	90.76	164.88	103.37	$t = 2.472$; $df = 56$; $p < 0.05$
	Face surface to figure surface proportion	0.11	0.06	0.16	0.12	$t = 2.04$; $df = 56$; $p < 0.05$
	Mouth surface to face surface proportion	0.03	0.02	0.05	0.03	$t = 2.487$; $df = 56$; $p < 0.01$
	Mouth surface to head surface proportion	0.02	0.01	0.02	0.02	$t = 2.081$; $df = 56$; $p < 0.05$
	Foot surface to figure surface proportion	0.01	0.01	0.03	0.05	$t = 2.034$; $df = 56$; $p < 0.05$
	Cleavage depth to torso height proportion	0.11	0.18	0.25	0.23	$t = 2.471$; $df = 53$; $p < 0.05$

TABLE II. INTERGROUP DIFFERENCES IN QUALITATIVE RATES OF MALE AND FEMALE FIGURE DRAWINGS

Drawing type	Indicator	Presence of the indicator	Paedophile offenders	Control group	Significance test
			<i>n</i> = 30	<i>n</i> = 30	
			Number	Number	
Male figure drawing	Pupils of the eyes	Yes	14	24	$\chi^2 = 7.783$; $df = 2$; $p < 0.05$
		No	15	5	
	Trouser belt	Yes	4	12	$\chi^2 = 6.395$; $df = 2$; $p < 0.05$
		No	25	17	
Female figure drawing	Pupils of the eyes	Yes	15	24	$\chi^2 = 8.216$; $df = 2$; $p < 0.05$
		No	14	5	
	Breasts	Yes	9	18	$\chi^2 = 6.485$; $df = 2$; $p < 0.05$
		No	20	11	

tionally small faces, while the proportions sketched by men from the control group were close to the correct ones. The faces of male figures drawn by the offenders also tended to have significantly higher foreheads. At the same time, though, the waist and hip sizes in these figures were closer to each other (as is typical for a male figure) than in the case of figures drawn by the members of the control group, who drew slightly broader hips. There was also a difference in the size of the mouths on the female figures, which the offenders tended to make significantly smaller.

As with the first investigation, the results obtained appeared to establish the usefulness of the tool in examining the representation of human figures by men committing paedophilic crimes. They were also consistent with aspects of cognitive disorders in paedophile offenders described by scholars such as Ward, Beech or Gannon [6, 23, 32]. It should not be forgotten, though, that there is as yet only a small amount of data and that alternative interpretations, such as those connected with the different life situations of the subjects, remain possible. It may be that an explanation could be provided by further research with the participation of other groups, such as paedophile offenders who are not imprisoned or perpetrators of sexual crimes against adults. A further matter of importance is to analyse the material collected from different groups of paedophile offenders who have committed their crimes in different ways and against victims with different features.

3. The application of human figure drawings in psychological and forensic diagnosis: concluding reflections

Any consideration of whether it is justifiable to apply human figure drawings in psychological diagnosis for court purposes must be conducted with the current state of knowledge of the method in mind. This criterion is of paramount importance with regard to the professionalism and ethics of practitioners. Psychologists called to court to share their specialist knowledge should base their testimony on those principles. The literature stresses the need for psychologists to ensure in their diagnoses that they are competent in applying the tools. This means knowing what the tools can measure and what their advantages and limitations are. Moreover, psychologists should be aware of the importance of reliability in diagnosis and take into account the level of certainty of the conclusions drawn. One of the ways in which this can be determined is by investigating the properties of the particular tools.

The analysis of the properties of human figure drawings as a tool of psychological diagnosis has a number of deficiencies, which are especially evident in the evaluation of emotional and social functioning. Notwithstanding that some of the research initiatives, including the investigation mentioned above, show the potential of the method, utmost care should be exercised until the results can be repeated and completed. This cautious approach to the selection of tools, and to the way the diagnosis is constructed, is justified by the specific conditions under which forensic psychologists work to prepare their opinions. In these situations the trust and openness of the subjects examined are limited and sometimes they and the diagnostician have different aims during the meeting. What is more, once it has been delivered, it is not possible to correct the conclusion, which is of great importance in deciding what will happen next to the subject.

It is therefore disconcerting to read reports, such as those in the study conducted by the Canadian scholars Smith and Dumont [27], of the growing popularity of drawings as a diagnostic tool and their injudicious application by psychologists who use the method with insufficient preparation and base their interpretations on what are, in the light of research, doubtful indicators. It would seem that for now human figure drawing has a limited scope for use in psychological diagnosis, where it should be more frequently employed as a tool of idiographic diagnosis. In the context of the forensic opinion human figure drawing may be taken into consideration solely as a source of hypotheses that will require subsequent verification using other tools whose psychometric properties have been verified as adequate.

References

1. Braun-Gałkowska M., Test rysunku rodziny, Redakcja Wydawnicza KUL, Lublin 1985.
2. Bridges A. J., Faust D., Ahern D. C., Methods for the identification of sexually abused children. Issues and needed features for abuse indicators, [in:] The evaluation of child sexual abuse allegations. A comprehensive guide to assessment and testimony, Kuehnle K., Connell M. [eds.], John Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey 2009.
3. Finkelhor D., A sourcebook on child sexual abuse, Sage Publications, Beverly Hills 1986.
4. Frydrychowicz A., Rysunek rodziny: projekcyjna metoda badania stosunków rodzinnych, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1984.

5. Gannon T. A., Keown K., Polaschek D. L. L., Increasing honest responding on cognitive distortions in child molesters: The bogus pipeline revisited, *Sexual Abuse: A Journal of Research & Treatment* 2007, 19, 5–22.
6. Gannon T. A., Ward T., Beech A. R. [et al.], Aggressive offenders' cognition. Theory, research and practice, John Wiley & Sons, Chichester 2007.
7. Głowińska A., Zielona-Jenek M., Man's representation of child sexual offenders, *Problems of Forensic Sciences* 2011, 86, 127–139.
8. Goodenough F., Measurement of intelligence by drawings, World Book Company, New York 1926.
9. Hall G. C. N., Hirschman R., Sexual aggression against children: A conceptual perspective of etiology, *Criminal Justice and Behavior* 1992, 19, 8–23.
10. Hammer E. F., Clinical application of projective drawings, C. C. Thomas, Springfield 1958.
11. Harris D. B., Children's drawings as measures of intellectual maturity, Harcourt, Brace and World, New York 1963.
12. Hornowska E., Paluchowski W. J., Rysunek postaci ludzkiej według Goodenough-Harrisa, Wydawnictwo UAM, Poznań 1987.
13. Hornowski B., Badania nad rozwojem psychicznym dzieci i młodzieży na podstawie rysunku postaci ludzkiej, Ossolineum, Wrocław 1982.
14. Houston A. N., Terwilliger R., Sex, sex roles, and sexual attitudes: Figure gender in the Draw-A-Person Test Revisited, *Journal of Personality Assessment* 1995, 65, 343–357.
15. Johnson F. A., Greenberg R. P., Quality of drawing as a factor in the interpretation of figure drawings, *Journal of Personality Assessment* 1978, 42, 489–495.
16. Koppitz E., Psychological evaluation of children's human figure drawings, Grune & Stratton, New York 1968.
17. Lilienfeld S. O., Wood J. M., Garb H. N., Status naukowy technik projekcyjnych, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
18. Łaguna M., Gałkowska A., Społeczne aspekty obrazu siebie w rysunku projekcyjnym „Ja wśród ludzi”, [in:] Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych, Łaguna M., Lachowska B. [eds.], Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2003.
19. Machover K., Personality projection in the drawing of the human figure, Charles C. Thomas, Springfield 1949.
20. Marshall W. L., Barbaree H. E., An integrated theory of the etiology of sexual offending, [in:] Handbook of sexual assault: Issues, theories, and treatment of the offender, Marshall W. L., Laws D. R., Barbaree H. E. [eds.], Plenum Press, New York 1990.
21. Marshall W. L., Marshall L., The origins of sexual offending. Trauma, *Violence & Abuse* 2000, 1, 250–263.
22. Marshall W. L., Marshall L. E., Serran G.A. [et al.], Treating sexual offenders. An integrated approach, Routledge Taylor & Francis Group, New York 2006.
23. Marziano V., Ward T., Beech A. R. [et al.], Identification of five fundamental implicit cognitive distortions in child molesters: A preliminary study, *Psychology, Crime & Law* 2006, 12, 97–105.
24. Mirucka B., Zastosowanie rysunku projekcyjnego w diagnozie ja cielesnego kobiet z bulimią psychiczną, [in:] Rysunek projekcyjny w badaniach relacji społecznych, Kostrubiec B., Mirucka B. [eds.], Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2007.
25. Schier K., Piękne brzydactwo. Psychologiczna problematyka obrazu ciała i jego zaburzeń, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2009.
26. Seto M., Pedophilia and sexual offending against children. Theory, assessment, and intervention, American Psychological Association, Washington 2008.
27. Smith D., Dumontt F., A cautionary study: Unwarranted interpretations of Draw-A-Person Test, *Professional Psychology: Research and Practice*, 1995, 26, 298–303.
28. Stasiakiewicz M., Test Rorschacha, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.
29. Ter Laak J., De Goede M., Aleva A. [et al.], The Draw-A-Person Test: An indicator of children's cognitive and socio-emotional adaptation?, *The Journal of Genetic Psychology* 2005, 166, 77–93.
30. Ward T., Siegert R. J., Toward a comprehensive theory of child sexual abuse: A theory knitting perspective, *Psychology, Crime & Law* 2002, 8, 319–351.
31. Ward T., Beech A., An integrated theory of sexual offending, *Aggression and Violent Behavior* 2005, 11, 44–63.
32. Ward T., Keenan T., Child molesters' implicit theories, *Journal of Interpersonal Violence* 1999, 14, 821–838.
33. Zielona-Jenek M., Rysunek postaci ludzkiej – wersja zmodyfikowana. Instrukcja dla prowadzących badania, Instytut Psychologii UAM, Poznań 2009 [materiał niepublikowany].

Corresponding author

Dr Monika Zielona-Jenek
 Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
 Instytut Psychologii
 ul. Szamarzewskiego 89
 60-869 Poznań
 e-mail: monikazj@amu.edu.pl

RYSUNEK POSTACI LUDZKIEJ W DIAGNOZIE FUNKCJONOWANIA SPRAWCÓW CZYNÓW PEDOFILNYCH. MOŻLIWOŚCI I OGRANICZENIA METODY W OPINIODAWSTWIE PSYCHOLOGICZNO-SĄDOWYM*

1. Wprowadzenie

1.1. Rysunek postaci ludzkiej jako metoda diagnozy psychologicznej

Rysunek postaci ludzkiej jest psychologiczną metodą diagnostyczną o niezwykle długiej tradycji oraz szerokim zakresie stosowania. Analiza sposobów korzystania przez psychologów z tego narzędzia pozwala na opis wielu jego form, obszarów funkcjonowania psychologicznego, które stanowią przedmiot wnioskowania oraz tradycji diagnostycznych, na których autorzy poszczególnych form opierali założenia budowy narzędzia i sposób wnioskowania diagnostycznego. Wśród odmian metody odnaleźć można takie, które polegają na wykonywaniu przez badanego rysunku wyłącznie postaci ludzkiej [8, 11, 19], jak również rysunku postaci w określonej sytuacji – „ja w deszczu” [13], rysunku kilku postaci (Test Rysunku Rodziny [1, 4], rysunek „ja wśród ludzi” [18]).

Historyczny przegląd sposobów wykorzystywania przez psychologów metod rysowania człowieka wskazuje na okresy dominacji określonych podejść do narzędzia [13]. Po wstępnym okresie kolekcjonowania i opisów cech rysunków różnych grup ludzi (dzieci, dorosłych, prób klinicznych), w pierwszej połowie XX wieku rozpoczęte zostały prace nad nadaniem metodzie kształtu obiektywnego testu, a więc próby standaryzacji procedury badania oraz oceny i interpretacji wytworu. W tym czasie ważny stał się zapoczątkowany przez Florence L. Goodenough [8] nurt stosowania rysunku człowieka jako narzędzia do oceny rozwoju umysłowego dziecka (ang. Draw-A-Man Test). Prace w nurcie tej dziedziny kontynuowane były przez kilka dziesięcioleci, prowadząc m.in. do uszczegółowienia i modyfikacji metody [11] oraz jej normalizacji (w Polsce w 1984 r. [12]).

W późniejszym nieco okresie dał się zaobserwować kolejny nurt traktujący metodę jako narzędzie projekcyjne. Wprawdzie wzmianki o możliwościach wykorzystania rysunku człowieka jako podstawy wnioskowania o cechach funkcjonowania emocjonalnego i społecznego czy o osobowości badanych odnaleźć można we wcześniejszych pracach F. L. Goodenough czy L. Bender [13], jednak najsilniejszy rozwój zainteresowania tym właśnie

nurtem wiąże się z pracami takich autorów, jak K. Machover [19] czy E. F. Hammer [10].

Proponowane przez poszczególnych autorów metody analizy wytworu, jakim jest rysunek człowieka, dają się opisać w postaci dwóch podejść. Pierwsze z nich opiera się na szczegółowych znakach, takich jak np. obecność lub pominięcie określonych części ciała czy ich charakterystyczna forma, które stanowią podstawę do budowania interpretacji. Nadawanie znaczeń opisanym znakom odbywa się na podstawie wybranej psychologicznej koncepcji osobowości, nadającej sens zachowaniom testowym badanego w kategoriach pojęć i założeń teorii, najczęściej o psychoanalitycznym rodowodzie. Ilustrują to propozycje interpretacji rysunku według K. Machover czy E. F. Hammera, takie jak np. traktowanie małych oczu narysowanej postaci jako znaku zamknięcia się w sobie badanego. Podejście to wydaje się pozostawać w bliskiej relacji z idiograficzną tradycją diagnozy psychologicznej.

Drugim jest podejście globalne, w którym podstawą interpretacji i diagnostycznego wnioskowania czyni się nasilenie występowania określonych wskaźników. Przykładami są propozycje F. L. Goodenough i D. Harrisa w badaniach procesów poznawczych, a także E. Koppitz [16] w badaniu emocjonalnego i społecznego nieprzystosowania.

Część odmian metody rysowania postaci ludzkiej oparta jest na założeniach nomotetycznego ujęcia diagnozy. Umożliwiają one opis właściwości funkcjonowania badanego przy użyciu uniwersalnych wymiarów w odniesieniu do empirycznych danych o ich rozkładzie w odpowiednio dobranej grupie porównawczej (normalizacyjnej) [28]. Wspomniane powyżej propozycje Goodenough i Harrisa należą do tej właśnie grupy.

1.2. Kontrowersje wokół zastosowania rysunku człowieka w diagnostyce psychologiczno-sądowej

Rysunek człowieka, metoda o wielu odmianach i obszarach stosowania przez psychologów, jest jednocześnie metodą budzącą liczne kontrowersje. W literaturze przedmiotu odnaleźć można dyskusje nad jej rzeczywistym potencjałem oraz stopniem spełniania kryteriów psychologicznych narzędzi diagnostycznych.

Wiele zarzutów stawianych tej technice dotyczy braków lub niewystarczającej jej rzetelności i trafności.

* Referat został wygłoszony podczas konferencji „Warunki wykorzystywania metod projekcyjnych w psychologicznej diagnostyce dla potrzeb sądu”, która odbyła się w dniach 16–17 listopada 2012 roku w Lublinie.

I tak wskazuje się na małą precyzję i niejasność opisów wskaźników diagnostycznych (np. co należy traktować jako „mały” lub „duży” fragment postaci) oraz powiązane z nimi niskie wskaźniki zgodności ocen tych samych rysunków dokonywanych przez różnych diagnostów. Poziom rzetelności ocen wydaje się najwyższy dla globalnych wskaźników oceny rysunków, niższy w przypadku wskaźników szczegółowych; jest związany również z doświadczeniem diagnosty w stosowaniu wybranego systemu oceny [17, 29]. Wskazuje się również na niespójność relacji poszczególnych znaków / wskaźników rysunku z nadawanym im znaczeniem w postaci m.in. podobnej interpretacji zarówno wystąpienia jakiegoś elementu rysunku, jak i w przypadku jego braku (długie nogi, a także ich brak, interpretuje się w kategoriach autonomii i tendencji ucieczkowych badanego). Stawiane są także zarzuty dotyczące braku normalizacji metody, zatem braku empirycznej podstawy do wnioskowania diagnostycznego w odniesieniu do zachowań szerszej grupy ludzi.

Jakość wykonania rysunku człowieka podlega wpływowi szeregu determinant intrapsychicznych badanego: właściwości poznawczych i emocjonalnych, trwałych i pojawiających się sytuacyjnie, np. bieżących potrzeb. Istniejące dane wskazują jednak, że na kształt wytworu badanego wpływają także czynniki związane bezpośrednio z sytuacją badania, takie jak płeć osoby badającej [14]. Dane te nakazują stawiać pytanie o trafność narzędzia. W kontekście tym zrozumięły wydają się informacje o braku systematycznych danych empirycznych na temat związków cech rysunków i właściwości osobowości badanych. Jedyne powtarzalne dane dotyczą możliwości wnioskowania na podstawie rysunku o funkcjonowaniu poznawczym (inteligencji, dojrzałości poznawczej, zdolnościach artystycznych); dane dotyczące właściwości emocjonalnych i społecznych są dyskusyjne [15].

Powyższy opis właściwości narzędzia, jakim jest rysunek postaci ludzkiej, kontrastuje z wymaganiami stawianymi narzędziom diagnozy psychologiczno-sądowej. Wymagania te opisane zostały m.in. przez Bridges, Fausta i Ahern [2]. Należy do nich oszacowana empirycznie wysoka trafność metody jako całości oraz poszczególnych jej wskaźników. Czynnikiem ten oparty jest na silnym i udokumentowanym związku między uzyskanym przez osobę badaną wynikiem a rozważanym aspektem jej funkcjonowania. Drugie z wymagań to wystarczająca moc dyskryminacyjna narzędzia pozwalająca różnicować badanych w zakresie analizowanego zjawiska, a więc występowania ważnej właściwości czy jej odpowiedniego nasilenia. Wreszcie narzędzie diagnozy psychologiczno-sądowej powinno charakteryzować się wysoką trafnością przyrostową, a więc znacząco zwiększać prawdopodobieństwo dokonywania przez diagnostę trafnych rozstrzygnięć na podstawie zebranych danych.

W świetle opisanych wcześniej słabości metody wydaje się, że stosowanie rysunku postaci ludzkiej w diagnozie psychologiczno-sądowej jest działaniem ryzykownym lub wręcz nieuprawnionym, o czym przekonują krytycy narzędzia, m.in. Lilienfeld, Wood i Garb [17]. Używają oni przy tym analogicznych argumentów jak w przypadku innych metod projekcyjnych, a więc argumentów o niewystarczających bądź niesprawdzonych właściwościach psychometrycznych.

Jednocześnie jednak zwolennicy stosowania rysunku jako narzędzia diagnostycznego wskazują na jego istotne zalety, takie jak prostota czy pozawerbalny charakter wskaźników funkcjonowania badanego. Szczególnie ta druga właściwość wydaje się ważna dla procesu diagnozy psychologiczno-sądowej, także w omawianych w tym miejscu specyficznych spraw dotyczących oskarżeń o seksualne wykorzystanie dziecka. Uczestnictwo oskarżonego o czyny pedofilne w spotkaniach diagnostycznych nie jest w pełni dobrowolne (jest on zobowiązany do badań przez organy procesowe, a odmowa bywa interpretowana jako chęć ukrycia ważnych informacji); badany jest więc silnie zmotywowany do kreowania pożądanego społecznie wizerunku własnej osoby. Motywacja ta prowadzić może do wybiórczego ujawniania informacji na zadawane wprost pytania diagnostyczne, a także do przyjmowania określonych strategii udzielania odpowiedzi na pytania kwestionariuszy o jawnym dla badanych celu [por. 5, 26]. Badanie obejmuje obszar funkcjonowania intymnego osoby obłożonego społecznym tabu, co dodatkowo utrudnia uzyskanie informacji istotnych dla rozstrzygnięcia kwestii występowania ewentualnych zaburzeń seksualnych. W opisanym kontekście zwiększa się rola narzędzi diagnostycznych o innej niż kwestionariuszowa formie.

2. Podstawy teoretyczne i metodologia badań własnych

Przedstawione powyżej wnioski stanowiły podstawę do rozpoczęcia badań nad użytecznością rysunku postaci ludzkiej w diagnozie tych właściwości funkcjonowania jednostki, które istotnie związane są ze sprawstwem seksualnego wykorzystania dziecka. Ich teoretyczną podstawą stały się koncepcje wskazujące na znaczenie procesów przetwarzania informacji dla podejmowania zachowań seksualnych, w tym także zachowań pedofilnych [3, 9, 20, 21, 30, 31]. Jako szczególnie istotne dla omawianego zagadnienia uznano teoretyczne modele dokonywania przez sprawców przestępstw seksualnych zniekształceń poznawczych opisujące m.in. posiadanie szczególnej formy poznawczych schematów siebie i innych ludzi, która odzwierciedla zaburzony, nieadekwatny obraz relacji społecznych. Zakłada się, że schematy te torują drogę do zniekształceń przetwarzania informacji

o partnerach interakcji oraz, w efekcie, do podejmowania niezgodnych ze społecznymi normami zachowań, także seksualnych [22, 26]. Ponadto na podstawie badań nad percepcją własnego ciała i obrazem siebie podejmowanych w innych kontekstach badawczych [24, 25] uznano, że rysunek stanowić może użyteczne narzędzie diagnozy tych aspektów schematów poznawczych, które są dla jednostki trudne do werbalizacji lub które mogą w toku werbalizacji podlegać zniekształceniom. W sposób bardziej szczegółowy teoretyczne podstawy badania opisane zostały w artykule A. Głowińskiej i autorki niniejszego opracowania [7].

Przeprowadzone zgodnie z powyższymi założeniami pierwsze badanie [7] dało podstawę do stwierdzenia szeregu różnic w rysunkach postaci ludzkich wykonywanych przez sprawców przestępstw seksualnych przeciwko dzieciom i mężczyznom z grupy kontrolnej. Różnice te obejmowały zarówno wielkość rysowanych postaci, jak również obecność poszczególnych ich elementów. I choć uznano, że interpretacja zauważonych różnic w kategoriach istnienia specyficznych cech obrazu człowieka u sprawców czynów pedofilnych jest w świetle uzyskanych wyników przedwczesna (por. rozważania nad alternatywnymi wyjaśnieniami w rozdziale 2.4.), to potwierdziły one zasadność użytej metodologii badania i sens kontynuacji pracy z jej wykorzystaniem.

2.1. Organizacja badań

Badania przeprowadzono od stycznia do czerwca 2009 r. we współpracy z zespołem realizującym szerszy projekt badawczy¹. Wzięli w nim udział mężczyźni odbywający karę pozbawienia wolności za popełnienie przestępstw z art. 200 k.k. lub w związku z nim (art. 201 i 202 § 2–4) oraz, jako grupa porównawcza, mężczyźni z populacji ogólnej. Zarówno w badaniu pierwszym [7], jak i przedstawionym poniżej, przy dokonywaniu analizy zgromadzonych materiałów stosowano dobór badanych parami: z wyrównaniem wieku i poziomu wykształcenia. Zrezygnowano z analizy materiałów pochodzących od badanych z organicznymi zaburzeniami CUN oraz poniżej granicy intelektualnej normy. W przedstawianym w tym miejscu drugim badaniu, analizie poddano rysunki 58 mężczyzn, 29 osadzonych i odpowiadającej im grupie kontrolnej. W grupie osadzonych znaleźli się mężczyźni między 21 a 62 rokiem życia ($M = 40,9$; $SD = 11,8$), zaś w grupie kontrolnej osoby między 24 a 62 rokiem życia ($M = 39,23$; $SD = 12,34$). Struktura wykształcenia w badanych grupach była taka sama (po 4 osoby z wykształceniem podstawowym, 15 z zawodowym, 10 ze średnim).

¹ Badania z udziałem osadzonych w zakładach karnych przeprowadzono we współpracy z prof. dr hab. Marią Beisert, kierownikiem projektu badawczego nr 261/B/H03/2007/23 – „Pedofilia: geneza i mechanizm powstawania zaburzenia”.

2.2. Narzędzia

W badaniach wykorzystano metodę Rysunku Postaci Ludzkiej w wersji zmodyfikowanej [33]. Polega ona na wykonaniu serii rysunków przy następujących poleceniach: „narysuj człowieka”, następnie „narysuj osobę przeciwnej płci”, „narysuj dziecko”, „narysuj parę” oraz „narysuj parę: dorosłego i dziecko”. Rysunki wykonywano na białym papierze formatu A4, każdy na oddzielnej kartce; badani mieli do dyspozycji komplet 12 ołówkowych kredek.

Pierwotnie analiza rysunków polegała na ich ocenie przez niezależnych sędziów kompetentnych z wykorzystaniem szeregu szczegółowych wskaźników: wielkości rysowanych postaci, sposobu zagospodarowania przestrzeni kartki, obecności detali oraz użytych kolorów. Opierając się na zebranych w toku analiz doświadczeniach sędziów, podjęto decyzję o zmianie narzędzia oceny rysunków. Na użytek nowych analiz przygotowany został program komputerowy do cyfrowej analizy skanów rysunków². Przy jego użyciu dokonuje się bardziej szczegółowego niż dotąd pomiaru zaznaczonych wielkości rysunku (jednostką miary jest piksel, a nie, jak wcześniej, centymetr; możliwe jest również dokładniejsze szacowanie nieregularnych powierzchni, i co za tym idzie, proporcji narysowanych postaci. Wskaźnikami w przeprowadzonych analizach były: wielkość postaci i poszczególnych jej części, ich proporcje, obecność detali oraz użyte kolory. Analizie poddano rysunki postaci męskich i kobiecych narysowanych w sposób pełny (zrezygnowano z analiz rysunków o uproszczonym schemacie, potocznie nazywanego „patyczakiem”).

2.3. Wyniki

Przeprowadzono analizę rysunków postaci męskiej i kobiecej. Rezultaty porównań oceny rysunków badanych mężczyzn zawarte zostały w tabeli I i II. W tabelach przedstawiono wyłącznie te wyniki, które okazały się istotnie różnicować grupy. Podobnie jak i w badaniu pierwszym, nie zanotowano istotnych różnic w zakresie dużej grupy wskaźników. Należały do nich: wymiary głowy, oczu, ust, klatki piersiowej i talii, włosów, proporcje ciała związane z wymiarami oczu, ust, włosów, szerokością klatki piersiowej, długością nóg, obecność wybranych części głowy (np. uszu, nosa, ust, oczu), części tułowia (np. odcięcia w pasie, miednicy, genitaliów), części rąk (np. dłoni, ramion), części nóg, ubrania, a także użyte kolory.

² Pomysłodawcą analizy rysunków przy użyciu programu komputerowego był Hubert Głowiński. Program przygotowany został przez Sławomira Jenka oraz autorkę opracowania w ramach grantu wewnętrznego Instytutu Psychologii UAM, nr IPs/3/11 – „Budowa narzędzia do oceny zniekształceń poznawczych u sprawców czynów pedofilnych”.

W rysunkach postaci męskich sprawców czynów pedofilnych stwierdzono cechy istotnie różne od rysunków grupy kontrolnej. Postaci męskie były ogólnie mniejsze, mniejsze były również wybrane części ich ciała: powierzchnia dłoni, wysokość tułowia, szerokość bioder i długość stóp. Analiza proporcji ciała narysowanych postaci wskazywała również na istotne różnice. Sprawcy rysowali postaci męskie z proporcjonalnie większą głową (w porównaniu z wysokością postaci), wyższym czołem (w porównaniu z wysokością twarzy), większą powierzchnią włosów (w porównaniu z powierzchnią głowy), węższymi biodrami (w porównaniu do talii). Osadzeni rzadziej zaznaczali w postaciach męskich żrenice oraz pasek do spodni.

Postaci kobiece narysowane przez sprawców charakteryzowała: proporcjonalnie mniejsza twarz (odniesiona do powierzchni postaci), mniejsze usta (w stosunku do powierzchni twarzy i głowy), proporcjonalnie płytszy dekolt (odniesiony do wysokości tułowia), mniejsza wielkość stóp (ich bezwzględna powierzchnia i długość w odniesieniu do powierzchni postaci). Sprawcy rzadziej zaznaczali w postaciach kobiecych żrenice oraz piersi.

2.4. Interpretacja wyników

Zaprezentowane wyniki, podobnie jak i wyniki pierwszego badania, pozwoliły na identyfikację szeregu statystycznie istotnych różnic w rysunkach postaci ludzkich wykonywanych przez sprawców przestępstw seksualnych przeciwko dzieciom i mężczyznom z grupy kontrolnej. Należy zauważyć, że wyniki obu porównań pozostają ze sobą spójne: mężczyźni odbywający karę za przestępstwa seksualne przeciwko dzieciom rysowali ogólnie mniejsze postaci męskie i kobiece; charakteryzowały się one również mniej wyrazistym zaznaczaniem takich części ciała, jak oczy, dłonie, stopy i piersi u kobiet.

Ciekawych wyników dostarczyła przeprowadzona w niniejszym badaniu analiza proporcji ciała narysowanych mężczyzn i kobiet. W postaciach narysowanych przez męskich sprawców przestępstw seksualnych zidentyfikowano nietypową proporcję wysokości głowy do wysokości całego ciała, zbliżoną do proporcji małego dziecka (w postaciach grupy kontrolnej proporcja ta była również bliższa proporcji dziecka niż osoby dorosłej, jednak w istotnie mniejszym zakresie). W rysunkach postaci kobiecych proporcje te ułożyły się odwrotnie, sprawcy rysowali postaci o nieproporcjonalnie małej twarzy, zaś mężczyźni z grupy kontrolnej w proporcji zbliżonej do prawidłowej. Twarze postaci męskich narysowane przez sprawców charakteryzowały się również istotnie wyższym czołem. Jednocześnie w postaciach tych wymiary talii i bioder były zbliżone do siebie (a więc odpowiadające typowej sylwetce męskiej), bardziej niż u postaci narysowanych przez grupę kontrolną, z nieco szerszymi biodrami. Zidentyfikowano również różnicę we względ-

nej wielkości ust postaci kobiecych – sprawcy rysowali je jako istotnie mniejsze.

Wydaje się, że uzyskane wyniki, podobnie jak i pochodzące z pierwszego badania, stanowią kolejne potwierdzenie użyteczności wykorzystanego narzędzia w badaniu poznawczych reprezentacji człowieka u mężczyzn podejmujących czyny pedofilne. Są one spójne z treściowymi aspektami zniekształceń poznawczych sprawców czynów pedofilnych opisanych w pracach takich autorów, jak T. Ward, A. Beech czy T. Gannon [m.in. 6, 23, 32]. Należy jednak wciąż brać pod uwagę niewielką liczbę podsumowanych na chwilę obecną danych, a także możliwe alternatywne ich interpretacje (związane np. z odmiennością sytuacji życiowej osób badanych). Ich wyjaśnienia dostarczyć mogą dopiero dalsze badania z udziałem innych grup, np. sprawców czynów pedofilnych niesadzonych w zakładach karnych lub sprawców przestępstw seksualnych przeciw dorosłym. Ważne wydaje się również przeprowadzenie analiz materiałów zebranych od różnych grup sprawców wykorzystanych seksualnych dzieci, dokonujących przestępstw w rozmaity sposób, a także wobec ofiar o odmiennych cechach.

3. Możliwości wykorzystania rysunku postaci ludzkiej w diagnostyce psychologiczno-sądowej. Refleksje końcowe

Rozważania dotyczące kwestii uprawnionego stosowania rysunku postaci ludzkiej w psychologicznej diagnostyce na użytek sądu należy prowadzić na podstawie bieżącego stanu wiedzy naukowej o metodzie. Kryterium to stanowi o profesjonalizmie i etyce pracy biegłego. Psycholog powoływany w celu udzielenia organom procesowym swych wiadomości specjalnych na nich przecież powinien opierać swoje czynności. W literaturze przedmiotu wskazuje się wyraźnie na konieczność dbałości psychologów diagnostów o własne kompetencje w zakresie znajomości stosowanych narzędzi (co za ich pomocą można mierzyć, jakie są ich zalety i ograniczenia), a także na wagę rzetelności stawianych diagnoz z uwzględnieniem poziomu pewności wyprowadzanych wniosków. Poziom ten określany jest m.in. na podstawie badań nad właściwościami poszczególnych narzędzi.

Analiza danych dotyczących właściwości rysunku postaci ludzkiej jako narzędzia diagnozy psychologicznej ujawnia szereg jego braków, szczególnie w zakresie szacowania funkcjonowania emocjonalnego i społecznego. Choć część badań, w tym przytoczone powyżej badania autorskie, wskazują na potencjał metody, należy je jednak traktować wciąż z daleko idącą ostrożnością do czasu, aż zostaną powtórzone i uzupełnione. O sensie przyjęcia tak konserwatywnego podejścia do doboru narzędzi, a także sposobu budowania diagnozy, przekonuje specyfika sytuacji przygotowywania opinii psychologiczno-sądowej:

ograniczone często zaufanie i otwartość osoby badanej, czasem odmiennosc celów realizowanych przez badanego i diagnostę w czasie spotkania, wreszcie zwykle niemożność dokonywania korekty wniosków i ogromna ich waga dla dalszych losów opiniowanego.

W kontekście tym niepokojące wydają się doniesienia, takie jak m.in. kanadyjskie studium Smitha i Dumonta [27] o popularności rysunku jako narzędzia diagnostycznego, a także jego nieuprawionych sposobach wykorzystywania przez psychologów (stosowanie metody bez odpowiedniego przygotowania, budowanie interpretacji na podstawie wątpliwych w świetle badań wskaźników). Wydaje się, że na chwilę obecną rysunek postaci ludzkiej może być wykorzystywany w diagnozie psychologicznej w bardzo ograniczonym zakresie, raczej jako narzędzie diagnozy idiograficznej. W kontekście opiniodawstwa sądowego można go więc uwzględniać, jeśli w ogóle, to wyłącznie jako źródło hipotez weryfikowanych następnie przy użyciu innych narzędzi o wystarczających, sprawdzonych właściwościach psychometrycznych.